

Юрій Савчук

**УКРАЇНСЬКЕ МІСЬКЕ ПРАПОРНИЦТВО
В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ
(НОТАТКИ З АРХІВНИХ ТА МУЗЕЙНИХ
СТУДІЙ)***

Традиція прапорництва здавна розвинена в Україні. Писемні джерела, архівні та музейні пам'ятки засвідчують її розмаїтість: військові, корпоративні, територіальні. Одну з найчисельніших груп утворювали прапори міст.

Особливо поширеним було створення прапорів у поселеннях з правом власної юрисдикції, на жителів яких покладалася обов'язки їх збройного захисту¹. Вони слугували зовнішніми атрибутами особливих прав та привілеїв міської громади, символами її судової, військової, господарської, інколи й політичної, автономії. Відтак, прапори користувалися особливою пошаною й становили предмет неабияких гордощів мешканців міста.

На жаль, чимало пам'яток втрачено, що, звісно, перешкоджає об'ємній реконструкції ролі та функцій міського прапора у житті українського "полісу". З іншого боку, наші знання та історичну уяву обмежує малодослідженість українського прапорництва загалом та міського зокрема.

Перші скупі відомості про використання середньо-

* Складаю щирю подяку Касі ім. Й.Мяновського та науковому опікуну - пану професору С.К. Кучинському за допомогу, надання можливості стажування у наукових установах Польщі та використання у публікації документів Головного архіву давніх актів, а також музейних збірок Кракова та Варшави.

вічними українськими містами власних прапорів стали набутком наукової літератури щойно XIX ст. Власне, вони обмежувалися стислими нормами деяких королівських привілеїв на Магдебурзьке право XVI-XVII ст., ознайомлення з якими стало можливим завдяки доволі інтенсивному на той час процесові публікації архівних джерел. У переліку останніх відзначимо монарші грамоти містам Корсуню², Переяславу³, Богуславу⁴, детальний аналіз яких буде здійснено нижче.

Тільки сторіччя по тому, з 90-х рр. XX ст., помічаємо перші кроки у розробці цього напрямку вексилілогічних студій. Першою ластівкою української історіографії у вивченні міського прапорництва стала публікація М.Никирси "Герб і прапор Чернівців", видрукувана 1992 р.⁵ У фокус наукового дослідження потрапив прапор Чернівців, виготовлений 1908 р. дня дня урочистостей з нагоди 500-річчя міста.

Над проблемами сучасної української геральдичної та вексилілогічної творчості, в тому числі міської, останніми роками активно працює цілий ряд істориків, художників, інших зацікавлених осіб, об'єднаних навколо Українського геральдичного товариства. З надбаннями у цій царині регулярно знайомить своїх читачів періодичний друкований орган товариства - газета "Знак"⁶.

Матеріал з українського прапорництва частково представлено у збірках тез та повідомлень регіональних краєзнавчих та геральдичних конференцій⁷. Останні у 1991-1999 рр. (за винятком 1997 р.) щорічно відбувалися у м. Львові. Серед добірки праць на зазначену тематику виокремимо невеличку розвідку дослідника А.Гречила "Українське міське прапорництво: традиції, відродження, перспективи". У своїй публікації автор стисло анотує історичні відомості з міського прапорництва, розпорошені у рідкісній та маловідомій спеціальній літературі й залучені до нау-

кового обігу попередніми поколіннями дослідників⁸. Однак найбільш дбайливо вістки з міського прапорництва історик згромадив у праці "Українська міська геральдика", що з'явилась друком у 1998 р. На сторінках цього вичерпного монографічного дослідження з міської геральдики вкраплено супутню інформацію з міського прапорництва. Наведено невідомі раніше описи прапорів Білої Церкви (1620 р.), Козельця (1663 р.) та Львова (1704 р.)⁹.

Скупий перелік бібліографічних позицій зі студій над прапорами українських міст якнайкраще свідчить як про недостатнє опрацювання теми так і про потребу розширення джерельної основи досліджень. Це зумовило й деякі, на наш погляд, поспішні висновки. Цілоком передчасним виявилось твердження, що "...звичайно, конкретні матеріальні пам'ятки з цього періоду (XV-XVIII ст. - Ю.С.) не збереглися до наших часів"¹⁰. Потребує корекції, принаймні певних уточнень, й теза, що "міське прапорництво (з кінця XVII ст. - Ю.С.) також перестає бути необхідністю, а використання окремими міськими управами своїх прапорів має більше випадковий характер, ніж законодавчий", оперте тільки на факти вживання своїх корогов повітовими містами Чернігівської губернії (1908 р.), прапора Чернівців (1908 р.) чи прапорів закарпатських міст (1941 р.)¹¹.

Між тим, знайомство з музейними пам'ятками, вивчення архівних матеріалів дозволяють виявити більш оптимістичні оцінки історичного минулого міського прапорництва в Україні.

Найранішу з нині відомих згадок про функціонування міських прапорів на теренах України подибуємо у потверджувальному привілеї короля Сигизмунда I Старого львівським міщанам на право використання міського герба, виставленого 27 січня 1526 р. на пйортківському сеймі. Згідно з документом, райцям вільно було уживати зображення міського знаку на

печатці, а також на прапорах, малюнках та пам'ятниках¹².

Схожа за змістом юридична норма присутня в іншому привілеї XVI ст. (1585 р.) - короля Стефана Баторія м. Корсуню, пізніша копія якого зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві¹³. Ним Стефан Баторій "... преречоним міщанам корсуньським і по ним там будучим на всі потомні вічні часи" надає право на користування міським гербом. У документі зазначається, що герб може придатися до вжитку "так на печаті до всяких прав своїх посполитих та судових міських, як теж і на хоругві моци уживати і з того ся [міщани корсуньські] веселити мають"¹⁴.

На жаль, в обох випадках брак детального опису, який би містив вказівку щодо форми, розмірів та кольорів полотнища, позбавляє можливості здійснити реконструкцію прапорів міст Львова та Корсуня. Нас стане тільки на гіпотетичний здогад, що їх кольори, ймовірно, узгоджувалися з барвами самого герба, як це утрадиційнюється згодом.

Однак це не применшує інформаційної цінності архівних джерел. Позаяк маємо вірогідну фіксацію історичної практики функціонування міського прапора у різновеликих поселеннях, що перебували на Магдебурзькому праві вже у XVI ст. По-друге: маємо підстави вважати її достатньо поширеною, зважаючи на кількість міст, що на той час послуговувалися Магдебурзьким правом. Насамкінець, особливо важливим є повідомлення про відтворення герба на міському прапорі. Надалі воно може слугувати одним з важливих критеріїв у справі як атрибуції міських прапорів, так і реконструкції міського знаку.

Щедро ділиться з допитливим дослідником вістка про прапори українських міст сімнадцяте сторіччя. Попри низку писемних згадок воно зберегло для нас не тільки їх графічні образи, а й самі прапори.

Розглянемо цей унікальний матеріал у хронологічній послідовності.

Найбільш урожайним на писемні джерела з міського прапорництва виявився 1620 р. Ним датуються відразу три королівські привілеї, у яких згадуються міські корогви. Два з них: Переяславу та Білій Церкві надано в один день. Усі документи вписані до книги № 209 Руської (Волинської) метрики, що нині зберігається у Російському державному архіві давніх актів¹⁵.

6 грудня 1620 р.¹⁶ право на "коругов свою меску", що мала відтворювати у білому полі червону вежу з червоним хрестом, набули переяславські міщани¹⁷. Поважний документ, яким потверджувалось право міщан на самоврядування за взірцем Магдебурзького права, містить описи обох міських відзнак - герба та прапора - й уповні підтверджує слушність висловлених вище міркувань про, здебільш, дублювання на корогві зображення міського знаку¹⁸.

Цілком осібно склалась ситуація з відзнаками Білої Церкви та Богуслава. Мешканців першої король Сигизмунд III обдарував Магдебурзьким правом своїм привілеєм, виставленим на варшавському сеймі того ж дня, 6 грудня 1620 р. Як і в попередньому випадку, документ збагачений обома, щоправда відмінними, вістками стосовно атрибутів міського самоврядування. Так, за герб Білої Церкви мав слугувати лук, напнутий трьома стрілами у червоному полі¹⁹, натомість міська корогва несла зображення білої церкви з білим хрестом у червоному полі²⁰.

Інший варіант презентації символіки міста демонструє "Nadanie wolności targow u Jarmarkow Miastu Bohuslawiu", датоване 10 грудня того самого року. В ньому також йдеться про надання міської корогви: "... В часі великої потреби, всі [мешканці міста зобов'язані] з війтом кінно зі зброєю виступити супроти кожного неприятеля і свавільників під своєю корогвою, яку їм надаємо, тобто, між зеленими берегами блакит-

на ріка, на якій три скелі із золотими хрестами..."²¹

Аналіз усіх трьох королівських привілеїв, що з'явилися майже одночасно, дозволяє занотувати цікаві спостереження. Так, тексти привілеїв Переяславу та Білій Церкві містять дослівно тотожні норми відомостей про герб міста. Щодо прапора таку спільність помічаємо у грамотах всім трьом містам: Переяславу, Білій Церкві та Богуславу²².

Примітним є й інше: білоцерківський привілей являє зразок використання відмінних знаків на міських гербі та прапорі. Досі це осібний випадок, який ще не набув переконливого пояснення²³.

На певну унікальність претендує й привілей м. Богуславу, у якому мовиться тільки про надання міської корогви. В подальшому ситуація з міськими символами містечка ще більше заплутується. Так, на "Hramoti" Київської губернії, що була у вжитку на початку XIX ст., роль міського знаку відіграє зображення трьох стріл, що ними обтяжено три, застосовуючи геральдичну термінологію, розташовані справа наліво, перев'язи²⁴. На жаль, чорнобілий малюнок герба, позбавлений загальноприйнятого у геральдиці умовного штрихування для передачі кольору фігур, унеможливило реконструкцію кольорової гами. Натомість, символічний зміст геральдичної пам'ятки певною мірою розкриває цікавий документ - "Изъясненіє гербовъ Киевской губерніи", що побачив світ у середині XIX ст. Ним на прохання "Кіевскаго воєннаго Подольскаго и Волынскаго Генераль Губернатора" вивірялась відповідність зображень повітових гербів на "грамотахъ Дворянства и находящиеся въ залѣ Дворянскаго Собранія", з "Высочайше утвержденными рисунками". З'ясувалось, що "Богуславскаго /ныне Каневскаго/ уезда гербъ: три реки со стрелками вправо"²⁵.

Герби повітових містечок Київської губернії, якими оздоблено документ, свідчать про використання різних за часом появи знаків. Це перешкоджає, бодай

гіпотетично, висловитись стосовно походження герба - ключового моменту у пошуку відповіді на багато запитань. Чи існує якийсь зв'язок між обома символами? Чи маємо справу з повторенням білоцерківського прецеденту послуговування міськими гербом та прапором - носіями різних емблем? На жаль, наявні на даний момент відомості, не дають змоги відповісти на ці запитання.

Королівський привілей середини XVII ст., у якому згадується міський прапор, вписано до іншої книги Руської метрики - SB № 24 (за пізнішою нумерацією № 220). Мовиться про "Nadanie prawa majdeburskiego miastu Kozielcu sluzacego" Яна Казимира, оголошене 29 грудня 1663 р. у м. Острі²⁶. Документ наслідує відомою нам практику використання на прапорі зображення міського герба. У даному випадку йдеться про дозвіл на користування двома печатками: міською та війтівською, на яких приписувалось карбувати цапка із хрестом між ріжками. Таке саме зображення, намальоване на білому полі, мало повторюватись і на міському прапорі²⁷.

Підсумовуючи, ще раз акцентуємо увагу на наявності описів міських прапорів у текстах високих привілеїв. Цей факт належить розцінювати як промовисте свідчення широкого розповсюдження міського прапорництва в Україні у XVI-XVII ст. Теоретичним підґрунтям цього явища слугували правові норми, витворені європейським історичним досвідом. Досить згадати поширені на той час у Речі Посполитій збірники положень Магдебурзького права "Саксонське дзеркало" ("Speculum Saxorum") та "Вайхбільд" ("Ius Municipale"), останній з яких у 10 статті містить пряму вказівку на використання герба м. Магдебурга на корогвах та прапорцях²⁸. Тотожна норма представлена й в інших списках цього права, зокрема у познаньському кодексі.

Разом з тим необхідно відзначити, що процес, об-

разно кажучи, вексилнологічної персоніфікації охопив українські міста кількома сторіччями пізніше ніж західноєвропейські. Так, одними з найстаріших міських прапорів у Європі визнано прапори міст Ганзейського союзу: Гамбурга та Любека, знані вже з XIII ст. (відповідно: з 1270 та 1280 рр.). Доволі представницький перелік міських прапорів різного типу, що свідчить про масштабність та глибину традиції, подано у загальновідомій "Historii" краківського каноніка Яна Длугоша. Змальовуючи битву під Грюнвальдом 1410 р., автор середньовічної хроніки подав описи військових прапорів її учасників. Якщо у війську Корони та Великого Князівства Литовського переважали особисті та земельні корогви, то над збірними лавами хрестоносців поруч з корогвами Великого Магістра, Ордену та загонів найманців майоріли:

- "banderium civitatis" ("корогва міста") Хелмна, Ельблонга, Бранева, Бартошиць, Ольштина, Торуня;
- "banderium comendarie et civitatis" ("корогва округу і міста") Грудзьодза, Ковалева, Тухолі, Бродниці, Члухова, Острода;
- "banderium advocacie et civitatis" ("корогва війтівства і міста") Рогозна, Тчева;
- "banderium burgensium" ("корогва міщан") Ельблонга;
- "banderium comendarie, castri et civitatis" ("корогва округу, замку і міста") Гнева;
- "banderium episcopatus Warmiensis alias Elzberk civitatis" ("корогва єпископства вармінського, або міста Лідзбарка")²⁹.

У 1448 р. Я. Длугош розпорядився виготовити рисунки трофейних прапорів та супроводив їх поясненнями³⁰. Унікальна праця під назвою "Banderia Prutenorum" стала безцінним джерелом старовинної прапорничої традиції для багатьох міст. Деякі з них, як то Ельблонг та Гданьськ, зберегли її неперервною впродовж півтисячоліття, Ольштин та Грудзьодз - наслі-

дували певний час, а Бартошице та Острода - відновили щойно у середині 90-х років XX ст.

На жаль, у нашому випадку відсутність будь-яких ілюстрацій перешкоджає реконструкції історичних прапорів Переяслава, Білої Церкви та Богуслава. Адже зрозуміло, що відтворення графічного образу, бодай за найдетальнішим описом (хоча стосовно цитованих вище привілеїв містам Львову та Корсуню, королівські привілеї 1620 р. містять повніший опис, зокрема уточнюють кольорову гаму), матиме безліч варіацій. Втім, дослідники все частіше вдаються до таких спроб. Варіант відтворення міського прапора Білої Церкви запропонував А. Гречило³¹. У його основі лежить зображення собору, властиве архітектурному стилю Київської Русі. Однак малоімовірно, з огляду на історію міста, аби якась з церковних будівель перейшла кілька віків й послугувала художнім взірцем емблематичній композиції міського прапора. Натомість, з матеріалів візити білоцерківських церков 1740 р., наведених Л. Похилевичем, слідує, що головним храмом міста першої половини XVII ст. була дерев'яна Миколаївська церква, розташована поблизу торгового майдану³². Можна припустити, поряд з іншими версіями, що саме ця реальна міська споруда відтворювалась на прапорі Білої Церкви 1620 р. Але і в цьому випадку для реконструкції бракує докладної інформації, оскільки вже на середину XVIII ст. у місті не збереглась жодна з церковних будівель попереднього сторіччя (за винятком церкви Богородиці, невідомо коли збудованої). То ж, враховуючи наведені факти, вести мову про реконструкцію історичного прапора, оперту на документальну основу, на наш погляд, - проблематично.

А в ситуації з відзнакою м. Богуслава, маємо прецедент відтворення міського знаку за допомогою опису міської корогви. Спробу такої реконструкції, яку доводиться оцінити як невдалу, здійснив В. Панченко

у "Герівнику міст України"³³. Він цілком неправомірно переніс до глави герба, реконструйованого за описом початку XVII ст., герб Київської губернії XIX ст. Не згадується в описі й червоний колір, присутній на сучасному малюнку.

Уникнути у таких випадках значної частки непорозуміння або неточностей допомагає графічний малюнок, вартість якого як історичного джерела для дослідника геральдики та вексилології на ступінь вища. Цим зумовлене велике значення, не тільки для української вексилології, архівних знахідок історика Я.Ісаєвича, оприлюднених в "Українському історичному журналі" у 1963 р.³⁴

У літописі української вексилології невелика за обсягом праця Я.Ісаєвича "Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.)" посіла належне їй почесне місце як така, що вперше до наукового обігу залучила автентичні графічні копії прапорів XVII ст. Унікальні ілюстрації трофеїв литовського гетьмана Я.Радзивілла, добутих ним у ході успішної кампанії влітку 1651 р., атрибутовані дослідником як рисунки прапорів Чернігівського та Київського полків. Вчений висловив припущення, що деякі з прапорів, зображених на них, на тій підставі, що на полотнищах вони відтворюють київський герб - лук-самостріл (інакше: кушу), "... могли належати не козакам, а магистратській сторожі чи цехам"³⁵. Висновки автора прийняли й наступні дослідники³⁶. Нижче прагнемо зміцнити висунуту тезу новими аргументами.

Подальші наукові пошуки виявили місце перебування багатьох козацьких прапорів. З кінця XVII ст. притулком їх історичного життєтя стала Швеція. Спочатку вони зберігались у замках та кірхах, а у XX ст. влились до колекції Артилерійського (з 1932 р. - Військового) музею у Стокгольмі. Одиссея трофеїв Я.Радзивілла детально простежена нами у співтворстві з Головою Державної трофейної колекції панею

Є.Турек у розвідці, спеціально присвяченій цій темі³⁷. До неї адресуємо читача, зацікавленого незвичайною долею козацьких клейнодів. У цій праці вважимо за необхідне сконцентрувати увагу на прапорах - носіях київського герба, належних військовим загонам київського міського самоврядування.

У результаті наукових пошуків вдалося з'ясувати, що два з трьох, опублікованих у 1963 р. в "Українському історичному журналі" прапорів з київським гербом, вже наприкінці XVII ст. перебували у Стокгольмі. Про це інформує найстаріший реєстр королівських трофеїв, укладений 1685 р.³⁸ Історичною долею прапора № 13 (тут і далі користуватимемося нумерацією, запровадженою Я.Ісаєвичем) опікувалася щаслива зірка. Він зберігся до наших днів (інвентарний номер Військового музею у Стокгольмі - ST 27:273)³⁹.

Оригінальна пам'ятка вперше уможливило реалізацію найбільш повної реконструкції пам'яток цього типу. Однак, зважаючи на те, що прапор зберігся у пошкодженому вигляді, її необхідно здійснити з урахуванням критичного аналізу усієї сукупності графічних копій. Позаяк до деяких з них, як це покажемо нижче, все ж таки вкралися окремі огріхи. Інколи мало місце різночитання описів прапорів.

Київський прапор (№ 13) копійовано щонайменше тричі. Вперше - кимось з оточення гетьмана Я.Радзивілла. Найвірогідніше - у 1651 р. Рисунок, виконаний пером, доповнено описом польською мовою. Він знаходиться серед паперів гетьманської канцелярії, частина яких сьогодні зберігається у Відділі рукописів Російської Національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна у м. Петербурзі⁴⁰. Ймовірно художні вправи належать перу писаря чи копіюста гетьманської канцелярії. Я.Ісаєвич припускає, що малюнки прапорів скопійовані з ескізів голандського маляра та гравера Адама ван Вестерфельда⁴¹. Не маємо жодних

свідчень, які б потвердили чи спростували ці здогади. С.Лепявко слушно мотивує появу рисунків прагненням Я.Радзивілла зберегти пам'ять про свій тріумф⁴².

Перша копія прикметна й тим, що саме над нею розміщено напис "Chorgwie w Kiiowie pobrane" ("Коргови, взяті в Києві"). Цю сумну для киян мить історії зафіксував у професійно досконалій та історично безцінній графіці Я.Вестерфельд. Повний трагізму сюжет, відомий нам з копій XVIII ст., відтворює вручення литовському князю патриціатом у присутності київського митрополита символічних ключів від міста⁴³. Дотримуючись усталених правил принизливої церемонії, делегація київських міщан змушена була схилити та кинути під ноги перемождо власні прапори. Нагадаємо, що логіка подій та історичні факти не дозволяють нам бодай уявити у складі представників міста козаків, які перед тим вночі, маючи намір продовжити боротьбу, залишили місто, а поміж прапорів - козацьких відзнак. Ми затримали увагу читача на цьому невеликому епізоді, аби ще раз акцентувати: прапори з київським гербом не належали козацьким підрозділам.

Вдруге київському прапору пощастило бути скопійованим наприкінці XVII - на початку XVIII ст., цього разу у Швеції. Ймовірно десь між 1682 та 1709 рр. 1682 р. є початком копіювальних робіт, які було доручено здійснити малярю Олафу Гофману, 1709 р. - датою його смерті⁴⁴. І хоча прямих вказівок на Гофманове авторство цієї акварелі (у копіювальних роботах брали участь й інші художники) ще не віднайдено, а спадок середньовічного маляра досі докладно не вивчений, вагомим аргументом на користь цього припущення слугує виготовлення копії на папері з водяними знаками тотожними тому, яким, як визначено достеменно, користувався саме О.Гофман. Дату та автора третьої, судячи з усього, пізнішої копії поки що встановити не вдалося. Обидві пам'ятки зберігаються

у Військовому музеї у м. Стокгольмі. Їх внесено до 27-ї книги акварелей - збірки малярських копій прапорів, котрих державну та національну належність дослідники досі не змогли визначити⁴⁵.

Порівняльний аналіз усіх зазначених графічних зображень посприяв уточненню цілого ряду важливих деталей. Вони дозволяють реконструювати первісний вигляд історичної пам'ятки.

Встановлено, що попервах полотнище мало форму трапеції. Без деформацій, в ідеальному стані, її відтворює малюнок з архіву литовського князя⁴⁶. Її спостеріг, щоправда, дещо модифікованою, й шведський маляр - виконавець ранішої копії⁴⁷. Натомість, пізніший дубль остаточно нівелює первісні риси й відтворює полотнище прапора прямокутним (наближеним до квадрата)⁴⁸. Відтворити оригінальну форму невідомому малярові завадив стан пам'ятки. Час цілком знищив правий клиноподібний кінець полотнища. Збережена частина полотнища сьогодні уподібнюється прямокутнику, розміри якого становлять: довжина - 76 см, ширина - 104 см⁴⁹.

Якщо у реконструкції форми прапора вирішальну роль відіграв малюнок з архіву князя Я.Радзивілла, то стокгольмський оригінал допоміг остаточно визначитись з його кольором. У неодноразово згадуваних нотатках канцелярії литовського гетьмана він зазначений як цеглястий. Таке визначення за умов реконструкції кольорової гами залишає досить просторе місце для суб'єктивного сприйняття та відтворення кольору. Маємо приклади його прочитання як оранжевого⁵⁰. Зразок вразливості поспішної реконструкції демонструє й серія листівок, що побачила світ у видавництві "Абрис" 1991р.⁵¹ Китайка доброї якості щедро випромінює жовтаву фарбу (як київська цегла). Щільно тримаються відтінків цієї барви і кольори обох малярських копій.

У Стокгольмі перебував ще один київський прапор

(у розвідці Я.Ісаєвича його рисунок відтворений під № 19)⁵². Доказом слугує кольорова копія невідомого автора, також відтворена у 27-ій книзі акварелей. Вона інвентаризована під номером ST 27:272⁵³. Виразний опис прапора (блакитний, коло, лук і стріла - жовті), занотований у гетьманській канцелярії, не залишив місця для принципових різночитань. Щоправда акварель шведа блакитний колір відтворює більш насиченим, точніше - синім. Цікавим новим для нас моментом, що досі був невідомим, є спіралевидне розфарбування древка - наслідок чередування білого та світлочервоного (рудуватого) кольорів.

Експонати Військового музею (оригінал та різночасові копії) допомагають уточнити ще одну дрібну деталь графічної композиції. Зображений на них (ST 27:273, ST 27:272, ST 27:273a, ST 27:273b (з одного краю)) лук не торкається своїми кінцями лінії кола, як це передають петербурзькі малюнки, репродуковані в "Українському історичному журналі" (у багатьох деталях бездоганно точно скопійовані). Особливо важливо, що на досліджуваних прапорах київський герб відтворено таким, яким він карбувався у 30-40-х рр. на міській печатці⁵⁴.

На жаль, прапор № 19 не зберігся, що залишає нез'ясованим питання його форми. Відтворити за малюнками її неможливо, оскільки обидві гафічні копії, що належать Російській Національній бібліотечі ім. М.Є. Салтикова-Щедріна та Військового музею, були зняті вже з пошкодженого полотнища. Втім, її варіативність незначна. Можна припустити, що прапор мав контури, подібні до інших київських прапорів: № 13, № 15 та № 14 (його належність до групи київських прапорів, ми прагнули аргументувати у нашій попередній роботі⁵⁵), тобто трапецієвидну, з клином у правому горішньому куті, або прямокутну. Виявляємо прихильність до першого варіанту.

Підсумки критичного аналізу усього комплексу

джерел дозволяють у загальній формі твердити, що у київському міському прапорництві тієї доби злились два потоки: народної творчості, який живили невичерпні джерела козацького прапорництва, та європейської вексилологічної традиції, якій притаманне використання на прапорах цього виду міських знаків. На більшості з них бачимо зображення київського герба, однак за іншими ознаками (перш за все формою, використанням емблеми хреста) вони близькі до козацьких прапорів. Нинішній стан досліджень дозволив персоніфікувати ці історичні пам'ятки, опертись на достовірний історичний факт, виявити певну емблематичну традицію, простежити властиві їй особливості. Символічно й те, що святу пам'ятку старого київського самоврядування залучено до наукового обігу у "дні", близькі 500-річчю надання місту Магдебурзького права. Віримо, що прапор з історичною символікою, незабаром замайорить на властивому йому місці - над Ратушою м. Києва.

Військовий музей у Стокгольмі став останнім придулом для багатьох пам'яток міського самоврядування найзначніших європейських міст. Досить згадати, що у музеї зберігаються прапори Старої та Нової Праги 1530 та 1604 (1619) рр.⁵⁶ Для нас найбільшу цікавість становить факт перебування у скандинавській столиці ще кількох короїв, пов'язаних з історією українського міста Львова⁵⁷.

Розлогий реферат на тему "Львівська короївка, пов'язана з історією Польщі" на XVI Міжнародному вексилологічному конгресі, що відбувся влітку 1995 р. у м. Варшаві, виголосила Голова Державної трофейної колекції Швеції Є.Турек⁵⁸. Вона поінформувала, що короївка потрапила до Стокгольму разом з трофеями 1704 р., коли шведська армія здобула Львів. Натомість, сама короївка, на думку дослідниці, найвірогідніше, є пам'яткою першої половини XVII ст.

У величезній колекції трофеїв, яка нараховує кіль-

ка тисяч одиниць зберігання, вона займає особне місце найбільшої. Її розміри - ширина та висота - відповідно сягають 4 м та 3,40 м. Корогва виготовлена з едвальної тафти й оздоблена малярством та аплікацією. У центрі полотнища відтворено образ Діви Марії, який увінчує девіз: "TV PROCVRA ... NON ... PEKE-AMVS" ("Зглянься на нас, аби ми не загинули"). Нижче, як стверджує дослідниця, - "...герб Львова 1586 р.: зірка над трьома зеленими пагорбами, обабіч - два лева. Це особистий герб папи Сикста V, наданий місту на згадку про боротьбу його мешканців за утвердження католицької віри"⁵⁹. Тут мусимо зробити деякі уточнення. Збережені історичні пам'ятки найчастіше демонструють не підміну, а приклади паралельного використання чи то механічного поєднання гербів 1526 та 1586 рр.: лева, що крокує в отворі міської брами, та лева, що тримає три пагорби, над ними - зірка. Вдалими ілюстраціями такого підходу слугують емблематична репрезентація м. Львова у загальновідомому атласі Брауна та раєцька печатка з 1694 р. І тільки згодом витворюється, за словами дослідника К. Соханевича, "нова фігура геральдична, що є конгломератом обох гербів"⁶⁰, яка увійшла у вжиток з початком XVII ст. А саме: в отворі міських воріт на задніх лапах крокує лев, що у передніх тримає три зелені пагорби, із зіркою над ними⁶¹. Відсутність у нашому випадку міської брами - цього важливого і незмінного елемента герба міста - можна пояснити хіба що приписами акту Папи, у якому виголошено право довольного поєднання двох емблем відповідно до умов часу, місцевих обставин, кращого вираження змісту. І все ж, емблематичні мотиви короги іменувати гербом Львова є припустимим тільки з певними застереженнями. Влучніше висловитись: з елементами герба м. Львова.

У нижній частині короги мистецьки закомпановано чотиридільний гербовий щит власника або фунда-

тора.

У другому та четвертому полі, як визначила авторка реферату, подано герб родини львівських патриціїв Шульц-Вольфовичів, у першому і третьому - невідомий знак. Корогва приховує в собі низку інших тамниць. Зокрема, що спонукало до з'яви короги таких велетенських розмірів? Надзвичайно важливо визначитись із дилемою її належності: до типу військових чи церковних? Спробам розв'язання цих складних завдань й присвячена тезово зреферована нами розвідка шведської дослідниці. Завданням нашого стислого екскурсу слугував тільки побіжний огляд та внесення пам'ятки до умовного реєстру прапорів з гербами (чи їх елементами) українських міст.

Принагідно акцентуємо увагу читача на окремішній групі військових прапорів з гербами міст.

Поява на початку XVIII ст. прапорів цього типу була наслідком адміністративного та військового реформування, здійсненого царем Петром I. Регули нових законів вимагали відтворення на полкових прапорах гербів міст, які визначались місцем їх постійного розквартирування⁶². З цією метою виготовлялись "знаменні гербовники". Перший - у 1712 р.⁶³, наступні, на замовлення Військової колегії, - 1729-30⁶⁴ та 1775-76 рр.⁶⁵

Зразками військових прапорів з гербами українських міст можуть слугувати прапори Чернігівського піхотного полку періоду царювання Анни Іоанівни та значки цього ж полку доби правління Єлизавети Петрівни. Їх детальний опис вміщує каталог Артилерійського музею, укладений наприкінці минулого сторіччя його директором - М.Бранденбургом: "№ DLII. Знамена Черниговского пехотного полка (числом три), царствования Анны Иоановны (1731 г.), построены из желтой шелковой материи. На обеих сторонах полотна помещен белый щит, в золотой раме с княжеской короной, на котором изображен черниговский

герб (черный одноглавый орел с длинным золотым крестом). По углам знамени нашиты фламы из малиновой материи. Ширина полотна от 5ф. 9д. - 6ф., длина от 7ф. 11д. - 8ф. 1д. При одном знамени имеется плоское железное копьё⁶⁶. "... № DLXXXV. Значки Черниговского пехотного полка царствования Елисаветы Петровны, построены из желтого сукна. На обеих сторонах полотна нашиты из сукна же: венки из двух пальмовых ветвей, между которыми в овальной рамке с короною помещен черниговский герб (черный одноглавый орел с длинным золотым крестом). Выше венка помещена надпись: "Черниговского пехотного полку, а ниже - "10 роты" (в другом экземпляре - "11 роты"). Ширина полотна 1ф. 2д., длина 1ф. 7д."⁶⁷ Прапори Чернігівського піхотного полку щасливо збереглися до нашого часу й нині перебувають у колекції Державного Ермітажу⁶⁸.

Ця практика була поширена й на прапори слобідських козацьких полків. У 1734 р. І.Бекенштейном було виготовлено більше сорока проектів міських гербів, що мали бути відтворені на прапорах, п'ятох слобідських полків. Подальша доля цих проектів залишається малодослідженою⁶⁹.

З середини XVIII ст. відомий прапор Чугуївського полку (1752 р.) з гербом міста⁷⁰.

Цікаво, що подібну методу "ілюстрування" полкових та сотенних прапорів міськими гербами за взірцем російської, запровадив у Гетьманщині і К.Розумовський. Високий гетьманський ордер від 8 березня 1755 р., зобов'язував під час виготовлення сотенних прапорів дотримуватись правила, що "... сотенные знамена[,] ежели их в которую сотню необходимо потребно будет[,] исправлять из сумми Скарбу Войскового[,] издерживая на исправление оных знамен денеги без излишества и передачи, и на оных знаменах велеть с правой стороны бить Гербу Нации, а з другой стороны той сотне[,] в которую оно знамено

исправляемо будет"⁷¹. По суті цим розпорядженням було покладено початок уніфікації військового прапорництва, яка слугувала інструментом формування ідеологічних засад та відображала процес кристалізації державницьких принципів політики гетьмана. Разом з тим зміст документу підкреслював головні особливості внутрішнього устрою Гетьманщини: глибокі традиції та вагу різноманітних форм суспільної самоврядності, в тому числі міської, що на українських землях зростала на ґрунті Магдебурзького права, але водночас зливалася зі звичаєвим правом козацтва.

На відміну від властиво російських земель, в Україні "новина" не вимагала масового створення символічних відзнак для адміністративних центрів, навколо яких формувались військові одиниці. Тут ними історично послуговувались навіть незначні сотенні містечка. Хоча серед архівних матеріалів стрічаємо й випадки скарг на відсутність в останніх власних гербів. Так, у відповідь на згадуваний гетьманський ордер полкова старшина Чернігівського полку у складі полкових: обозного, судді, писаря та хорунжого звернулася до К.Розумовського з донесенням, у якому подає цікаве пояснення вимушеної корекції гетьманського розпорядження: "А понеже в полку Чернеговском привиліюванних сотенних местечок и в них таковых сотенных гербов нет, но до сего на исправленных в некоторых сотнях вновь знаменах за определением полковой Канцелярии приказано написать гербы с одной стороны Государственный, а из другой полку Чернеговского"⁷². Цей епізод є важливим документальним свідченням зв'язку гербів, що відтворювались на полкових та сотенних прапорах зі знаками міської самоврядності.

Додатковим аргументом на користь висловленої тези може слугувати й абрис Лубенського полкового прапора, виготовленого у згоді з приписами гетьман-

ського ордеру від 8 березня 1755 р. та надісланого для апробації до Генеральної канцелярії, який зберігається у Центральному державному історичному архіві у м. Києві⁷³. Малюнок прикрашає у чудовому бароковому картуші полковий герб - в майбутньому міста Лубен.

Звичайно, проаналізований вище історичний досвід козацького прапорництва, концентрується осторонь традиції міського. Однак, посередництво емблематики, що мала у багатьох випадках спільне коріння, особливий статус козацького полку, який у Гетьманщині слугував не тільки військовою, а й територіально-адміністративною одиницею, тісний взаємозв'язок, складне переплетіння, інколи злиття, верхівки козацької адміністрації з міською, до певної міри ліквідують полярність цих явищ, яку спостерігаємо у російських провінціях.

Щодо, власне, міських пам'яток XVIII - початку XIX ст., то у літературі, головню, йшлося про магістратський прапор Києва, який найдовше з українських міст зберіг організацію міського устрою за Магдебурзьким правом. "Золотий" магістратський прапор помічено під час урочистої процесії відчитання високомонаршої грамоти імператора Олександра I взимку 1812 р., яка потверджувала місту давні права і привілеї⁷⁴. Ця подія увічнена в архітектурі столиці прекрасним пам'ятником, встановленим над Хрещатицьким джерелом. Згадки, на жаль, невиразні, які не створюють можливості реконструкції пам'ятки, зустрічаємо найчастіше при описі щорічних міських урочистостей, зустрічей високих гостей чи-то траурних церемоній.

Дещо розширюють уявлення щодо побутування міських прапорів на українських теренах у добу Російської імперії архівні нотатки, виписані нами зі справ фонду Департаменту герольдії Правлячого Сенату, які перебувають на зберіганні у Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербурзі.

Зокрема, у справі № 210 згаданого фонду містяться матеріали листування, що відбувалось у 40-х рр. XIX ст. між Герольдією Правлячого Сенату, Полтавським губернським правлінням та місцевою владою на предмет розшуку в архівах цих установ оригінальних (первісних) відомостей та зображень міських гербів. З неї, зокрема, довідуємося, що Градизька⁷⁵ городова ратуша, оскільки "... герба городу Градижску с описанием в делах ее не оказалось, кроме флага сему городу, на котором означен герб 1786 года, таковой флаг представила в сие правление"⁷⁶. Звіт Полтавського губернського правління Герольдії Правлячого Сенату, датований 13 листопада 1841 р., встановлює максимальну пізню дату виготовлення пам'ятки. Однак, поза сумнівом, прапор продюковано раніше. На наш погляд - у 1786 році. Аргументуємо свою позицію.

В часи Російської імперії герб місту Градизьку було офіційно потверджено у 1782 р.⁷⁷ У тексті документу він прив'язується до 1786 р. Мало підстав вважати це опискою, хоча загалом не виключаємо такої можливості. Право так міркувати дає важливе уточнення, внесене до офіційного звіту: "... но описания к оному [гербу], или откуда оный прислан не отыскано"⁷⁸. Отже, у міській ратуші не було жодних відомостей про хронологічні межі функціонування герба, між тим використовується вислів "герб 1786 года". Що слугувало джерелом інформації? Логічно припустити, що згадується рік виготовлення "флага", ймовірно, зазначений на полотнищі. Цей усталений прийом широко відомий не тільки у практиці міського прапорництва.

Архівний матеріал частково заповнює інформаційну прогалину у генезі міського прапорництва на просторі українських земель, що ввійшли до складу Російської імперії, засвідчує неперервність цієї традиції, домінування звичаєвого права над нормами державного законодавства, яке, втім, містило деякі побічні та

розмиті вказівки (ймовірно кальковані з іноземних регламентів) на побутування міських прапорів. Так, широко розрекламована катерининська "Грамота на права и выгоды городам Российской Империи" (1785 р.)⁷⁹, яка, декларуючи права міст, юридично (окремими пунктами⁸⁰) закріплювала у суспільній свідомості та практиці поняття міського герба, передбачаючи його використання на міській печатці, вказувала тільки певний настрій на функціонування інституту міського прапора. Так, двадцять п'ятим пунктом її першого розділу - "Городовое Положение" - передбачалось: "В городе назначить еженедельные торговые дни и часы во дне; и для того назначить в городе место куда, и время когда привозить, продавать, и покупать удобно, что кому потребно, и на том месте Городовой Магистрат велит поднять распущенное знамя, и в те часы, пока знамя поднято, запрещается продавать, или покупать, или закупать оптом припасы; со спущением же знамя запрещение такое снимается"⁸¹.

Інший прецедент використання міського герба у прапорництві, помічений нами у паперах архіву Департаменту Герольдії, трапився щойно за півсторіччя. Запис у журналі Луганської міської Думи від 27 лютого 1891 р. оповідає про цікавий епізод, який стався на її засіданні під час обговорення проекту міського герба, до речі, одностайно ухваленого усіма гласними. Один з них, на прізвище Н.П. Холодилін, звернувся до присутніх з пропозицією: "... не найдет ли собрание возможным, по надлежащем утверждении означенного герба соорудить по примеру других городов для постановки в соборе хоругвь в честь Александра Невского и Марии Магдалины с помещением внизу этой хоругви или на другой стороне ея утвержденного герба, на сооружение которой ассигновать из городских сум сто рублей"⁸². Дума вирішила звернутись до цієї пропозиції на одному з наступних засідань. Такий крок представників місцевої влади варто визнати цілком слушним, зважаючи,

що проєкт герба Луганська у міській Думі перейшов тільки перший етап апробації. Поступово, долаючи ієрархічні сходи бюрократичної драбини, він отримав найвищу, імператорську, конфірмацію щойно 22 квітня 1903 р.⁸³

Стиль протокольного запису не сприяє вичерпному з'ясуванню усіх деталей, дотичних пропозиції про виготовлення міського прапора, висловлених гласним Н.П. Холодиліним. Чи взагалі можна її розцінювати як таку? Наважувемось стверджувати, що так. Необхідно взяти під увагу кілька міркувань. По-перше: з точки зору гласного реалізація ідеї видається можливою "... по надлежащем утверждении герба" міста (перед цим виготовлення прапора не ініціювалось). По-друге: виготовлення корогви має відбутись за прикладом інших міст (саме міст, а не церковних громад, корпорацій чи родин). По-третє: на власника чи фундатора корогви має вказувати герб міста, розміщений у нижній частині чи-то на звороті полотнища. Ба більше, вона мала бути виготовлена коштом міської Думи. Міркуємо далі. Не вносить кардинальних коректив до вибудованого логічного ряду наведених аргументів намір розмістити корогву у місцевому соборі, що є звичайною, усталеною традицією і поширеною нормою, з огляду на роль церкви у тогочасному громадському житті, рівно ж як і відтворити на прапорі зображення святих. Хоча відомостей про подальшу долю пропозиції Н.П. Холодиліна бракує, найімовірніше прапор не був виготовлений. Тут необхідно взяти до уваги, що геральдична ініціатива Думи м. Луганська загалом зазнала ревнивої критики з боку Гербового відділення Департаменту Герольдії, яке звинуватило Думу у перевищенні своїх повноважень. А до указу імператора Миколи II, яким нарешті було затверджено герб міста, розроблений столичними фахівцями, довелося очікувати ще 12 років! Однак це не применшує інформаційної ваги протокольних нотаток журналу Луганської міської Думи, які дозволя-

ють, принаймні пунктирно, окреслити кілька незаперечних фактів: наявність міських прапорів в українських містах у XIX ст. явище не поодиноке й виняткове, географічно воно охоплювало також східні регіони.

Огляд генези міського прапорництва у XX ст. історики традиційно розпочинають з посилання на факт виготовлення корогів для губернських та повітових міст Чернігівської губернії у 1908 р. Безпосереднє знайомство з корогвами, які нині прикрашають колекцію Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського, дозволяє нам висловити сумнів щодо їх належності до цього типу пам'яток. На нашу думку, має місце казус помилкової атрибуції унікальних експонатів - зразків вишивок міських гербів - як міських корогів, вперше оголошеної істориком В.М. Румянцевою⁸⁴ й некритично сприйнятої пізнішими дослідниками⁸⁵. В основі висловленої нами контртези лежить кілька поважних аргументів. Герби вишиті на полотнищах одного (білого) кольору, який ніяк не можна розцінювати як барву міської короги, тим більш у всіх, без винятку, випадках. Полотнища не мають будь-яких залишків кріплення до деревка. Кольорові зображення гербів міст, розміщених вертикально, односторонні. Їхні пропорції до розмірів полотна також не додають впевненості у функціональному призначенні полотнищ як міських корогів. Насамкінець, у фондах музею зберігається два екземпляри, "короги" м. Новозибкова, що свідчить про масовість цього продукту. До речі, у музейних інвентарях експонати цілком слушно й обгрунтовано означені як герби міст, вишиті на полотні, а не корогви⁸⁶. Для зразка наведемо опис одного з них: "Герб Кролевец начала XX в., вишитий на белом полотне парчевыми и бумажными нитками красного, розового, черного, коричневого, синего и зеленого цвета"⁸⁷.

Ймовірно, приводом для акту одночасного і масового продукування вишитих гербів міст Чернігова,

Городні, Конотопа, Ніжина, Кролевця, Козельця, Остра, Новгород-Сіверського, Новозибкова, Стародуба, Мглина, Суража, Борзни слугувало відзначення 1000-річчя першої літописної згадки про м. Чернігів. У часі святкових церемоній вишиті герби повітових міст, певно, виконували декоративні функції.

За випадковим збігом обставин того самого 1908 р., також до ювілею першої згадки, але вже 500-річного, було виготовлено й прапор м. Чернівців. Столиця Буковини, як, зрештою, і весь край, перебувала на той час у складі Австро-Угорської імперії.

Завважимо, що подібна практика виготовлення "ювілейних" міських прапорів була не поодинокую на європейському просторі. Вона мала місце і в Російській імперії. У 1903 р., до двохсоті річниці від заснування міста, такий прапор було виготовлено і для м. Санкт-Петербурга. Власне, це російський триколір, на білій смузі якого розміщувалися герб Санкт-Петербурга та напис "1703-1903"⁸⁸. Щоправда, таке композиційне рішення більше репрезентувало Санкт-Петербург як столицю Російської держави ніж самоврядну громаду.

Прапор Чернівців, що його щастить долучити до куцою переліку відомих зразків міського прапорництва, які перейшли віки, експонується у Чернівецькому краєзнавчому музеї. Нижче увазі читача пропонуємо його детальний опис, запозичений з розвідки М.Нікірси. "З лицьового боку у центрі білого поля розташований міський герб. Над ним німецький напис готичним шрифтом: "Landeshauptstadt" (Крайова столиця Чернівці). Під гербом гасло латиною: "Viribus unitis" ("Спільними зусиллями"). Обабіч герба й у кутах поля він доповнений гілками з дубовими листочками й жолудями. Полотнище обрамлене лиштвою з червоно-білих зубоподібних трикутників. Зі зворотнього боку - жовте поле, обрамлене такою ж смугою. У центрі поля державний герб Австро-Угорської імперії -

чорний двоголовий орел з відповідною атрибутикою. Зліва від нього дата - "1408", справа - "1908". Над гербом напис: "Der Vaterland" (Батьківщина), внизу - "Burgerschaft" (Міщанство). Кути поля прикрашені рослинним орнаментом з буковими листочками й горішками⁸⁹. Авторка публікації стверджує, що герб і прапор міста вживалися Чернівецькою міською управою до кінця 1918 р., тобто до розпаду Австро-Угорщини.

Нотаткам авторки суперечить інформація про прапор м. Чернівців, наведена Романом Климкевичем у праці, присвяченій гербам міст Буковини. Посилаючись на дані "Еріка Бека, колишнього буковинця німецької народності", повідомленими досліднику під час особистого листування, Р.Климкевич стверджує, що "міський прапор Черновець був блакитно-жовтий"⁹⁰. На жаль, у даний момент ми не можемо розв'язати суперечності між обома повідомленнями, оскільки не маємо змоги обстежити прапор *de visa*. Хоча логічно надати перевагу, так би мовити, інформації з перших рук.

Нижче акцентуємо увагу читача ще на кількох вартих уваги нотатках Р.Климкевича, сконцентрованих навколо прапора м.Чернівців. Шукаючи пояснення властивості українцям кольорової сполуки, авторитетний знавець геральдики пропонує увазі читача кілька версій. "Не знаємо, - міркує дослідник, - чи прапоротворці, вибираючи цю сполуку барв, старалися уподібнити міський прапор до крайового блакитно-червоного, чи може існував якийсь вплив на них із сторони української частини населення столиці"⁹¹. Можливо, з'ясуванню істини сприятиме ознайомлення з відозвою "До русинів міста Чернівців", що з'явилась у зв'язку зі створенням прапора міста й була оприлюднена газетою "Буковина" у 1908 р.⁹². Прикро, але через брак у колекціях часописів бібліотек Києва повного комплексу примірників рідкісного видання вона виявилася для нас недоступною. Насамкінець проци-

туємо і ті здогади Р.Климкевича, що на наш погляд балансують на межі гіпотези та фантазії: "Чернівці називано за австрійських часів "Малим Віднем"; гербові барви Відня червоно-срібна (Чернівців срібно-червона), а прапор Долішньої Австрії жовто-блакитний. Не виключений тут, отже, теж вплив патріотичних почувань віденської бюрократії"⁹³.

Першою половиною ХХ ст. датується загадковий експонат Національного музею у м. Кракові, атрибутований нами як прапор міста Великого Мізоча. Він являє собою полотнище багряної бавовняної тканини довжиною 140 см та шириною 77 см, оздоблене темносиньою бавовняною аплікацією у вигляді незвичайного знаку. Його розміри: 83 см довжини та 37 см - ширини⁹⁴.

До музею прапор потрапив 24 вересня 1932 р. як дарунок інженера Моравського. В інвентарній картці зазначено: прапор невідомого походження. Поза тим занотовано припущення, що пам'ятка могла належати якомусь відділу добровольчої дивізії з армії російського генерала Бредова, яка 1919 р. перейшла на терени "східної Малопольщі"⁹⁵.

Саме цитований вище запис детермінував дату виготовлення пам'ятки, зазначену у картці обліку музейного експонату. Географія його можливого походження, окреслювалась надзвичайно широко: Росія, Україна, Кавказ, Монголія. Причина надто розлогого пошуку батьківщини прапора, на нашу думку, криється у характері, на перший погляд, іноземецької європейській культурі знаку, яким прикрашено полотнище. Наважимося стверджувати, що він є монограмою початкових літер "W" "M" назви міста Великий Мізоч, транскрибованою польською мовою як "Wielki Mizocz". Оригінальна монограма, відтворена золотими літерами у червоному щиті, дарована за герб м. Великий Мізоч привілеєм польського короля Станіслава Августа 1761 р.⁹⁶ Цікаво, що близьким цьому композиційному рішенням

шляхом пішли творці сучасної корогви міста Мізоч, які також помістили на полотнищі оригінальну фігуру історичного герба міста⁹⁷.

Висловлений здогад перевтілює попередні легендарні відомості у ланцюг взаємопов'язаних історичних та географічних реальностей. Не має нічого незвичайного у тому, що до краківського музею потрапив прапор міста, яке у міжвоєнний період входило до складу II Речі Посполитої. Наш висновок не тільки не суперечить припущенню музейних працівників, а й додає йому реалістичності. Цілком ймовірно, що воєнна круговерть, особливо динамічна на теренах Волині, могла призвести до евакуації прапора якоюсь військовою частиною, зформованою з місцевого контингенту. Втім, подробиці карми експонату краківського музею потребують подальших студій.

Нагоду довідатись про прапори ще кількох українських міст міжвоєнного періоду (між першою та другою світовими війнами) дарує нам книга Шандора Селла "Назви, герби і прапори міст" (Будапешт, 1941). У ній зображено прапори Ужгорода, Мукачеве і Берегова. Усі три жовто-блакитного кольору. Про це повідомив у своїй розповіді про герби закарпатського краю нині вже покійний професор Ужгородського університету Я.Штенберг⁹⁸. Публікація ілюстрована схематичним зображенням прапора міста Ужгорода, стислий опис якого тут наводимо: "На ужгородському прапорі 7 діагональних смуг: чотири з них голубі, три - жовті (друга, четверта,⁹⁹ тобто середня, і шоста)". Також чорнобіле зображення прапорів двох інших міст відтворене А.Гречилом у праці "Українська міська геральдика". Прапор м. Мукачеве поєднував чотири горизонтальних смуги, чередуючи жовтий та синій кольори. "Вексиллюм" м. Берегове діагоналями поділявся на чотири трикутники, верхній та нижній розфарбовувався у жовтий колір, бічні - у синій. Автору не випало особисто ознайомитися з книгою

Шандора Селла, тому вимушені обмежитись неповною, загалом фрагментарною інформацією Я.Штенберга та А.Гречила, яка залишає відкритими питання періоду функціонування прапорів згаданих міст, їх історичного коріння та символічного змісту, розмірів, матеріалу і т. ін.

На теренах Радянської України поняття міського прапора зазнало глибокої трансформації, яка спричинила його ідейне переродження, позбавила первісного, історично сформованого, смислового навантаження. Атрибут самоврядування міста, зовнішній символ самобутності та консолідації міської громади, спадкоємець її історичних традицій асоціювався з пережитками ворожих пролетарському ідеалу суспільних цінностей. Очевидно, що потенційний ідеологічний спротив історичної традиції міського прапорництва тоталітарній суспільній конструкції, обумовив його становище персоні поп grata у правовому полі соціалістичної держави. Натомість, у ньому резервується простір для розвою прапорництва нових форм організації громадського та господарського життя, генетично споріднених з комуністичними уявленнями про суспільство. Так, Союзна Рада колгоспів 18 травня 1972 р. затверджує "Положення про прапор колгоспу". У другому пункті цього цікавого документу, який ще чекає на свого дослідника, зазначалось, що прапор колгоспу слугує "строительству коммунистических отношений в деревне"¹⁰⁰. Щодо перехідного червоного прапора, яким нагороджували міста за успіхи у соціалістичному змаганні і, який не мав жодного зв'язку з історичною традицією, то він виступає перш за все як засіб ідейного загартування, свідчення відданності, лояльності та солідарності з панівною ідеологією, своєрідний інструмент суспільної уніфікації.

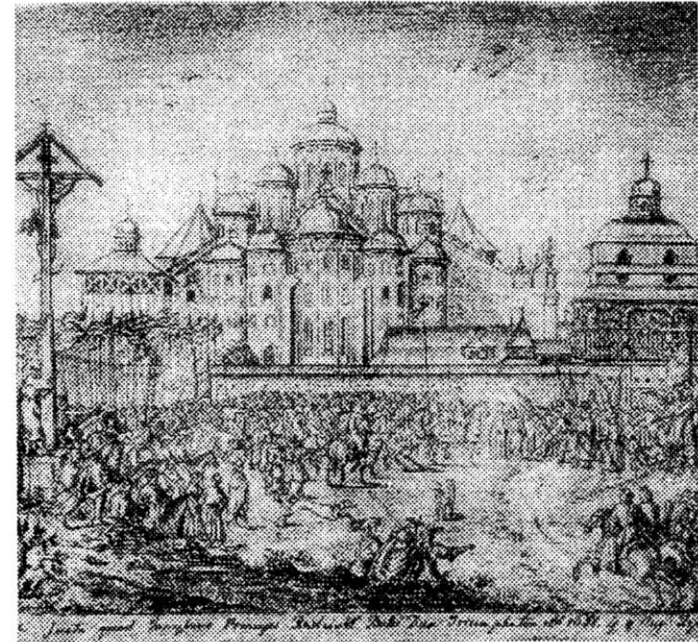
Статистика нагороджень міст червоними прапорами спеціально не досліджувалась, рівно ж як і багато інших аспектів їх функціонування. Попри важливу

роль, яка відводилася червоним прапорам у процесі ідейного виховання суспільства, в радянський час вони не склали предмету ґрунтовного вивчення. Необхідно згадати тільки деякі оглядові праці музейних колекцій або популярні вправи у періодичній пресі. За сучасних умов, коли суспільні науки позбавляються політичної заангажованості, створюються сприятливі умови об'єктивного дослідження прапорництва радянської епохи.

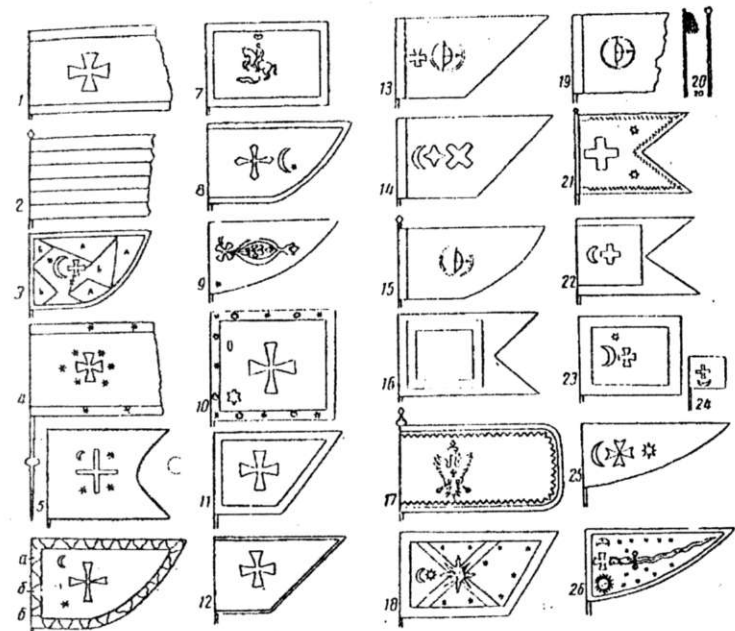
Розвій демократичних процесів другої половини 80-х рр., розбудова Української Держави та зусилля по відродженню національних історичних та культурних традицій сприяли реставрації історичного полотна геральдичної та вексилологічної мозаїки українських міст. Активну роботу у цьому плані розгорнуло, створене у 1990 р. у Львові Українське геральдичне товариство, яке виробило з урахуванням історичної традиції основні принципи такої діяльності¹⁰². Серед представницького ряду її набутоків згадаємо тільки реконструкцію історичних символів Львова, Вінниці, Великого Мізоча та багатьох інших¹⁰³. Втамувати спрагу суспільного інтересу, дати наукову відповідь на його запити, а також реабілітувати у науковому житті важливі галузі історичних знань, покликане створення у 1994 р. Відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, співробітниками якого внесено свою частку у справу реконструкції та творення міської геральдики та прапорництва¹⁰⁴.

Однак, на превеликий жаль, "батьки міста" - голови місцевого самоврядування не завжди послуговуються напрацюваннями науковців. Прикро, що серед прикладів історичного нігілізму чільне місце посідає столиця. Нині київська влада послуговується штучно витвореним прапором міста, який цілком позбавлений історичної традиції і який, "правдоподібно, не затвердили взагалі жодним офіційним рішенням чи

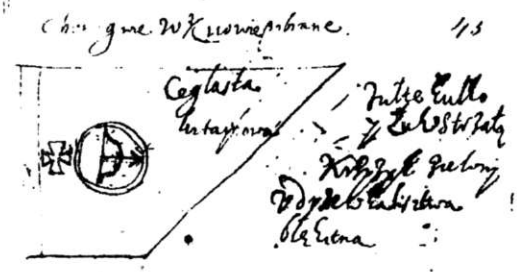
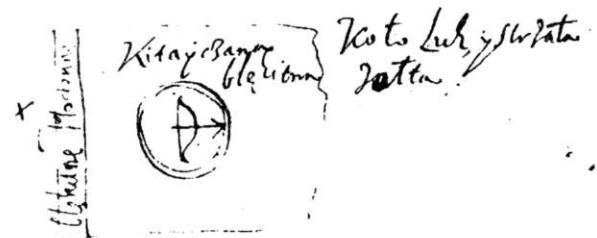
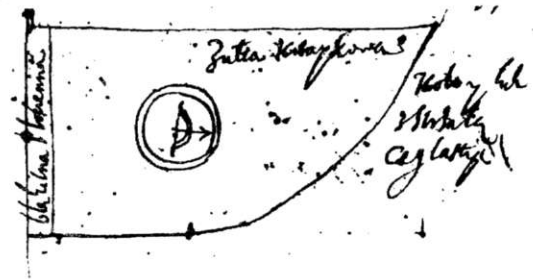

Урочистий в'їзд Я.Радзивілла до Києва 1651 р.
А.Вестерфельд (конія XVIII ст.)

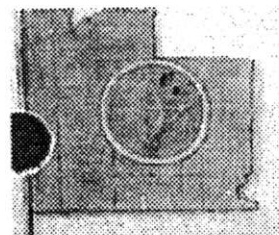
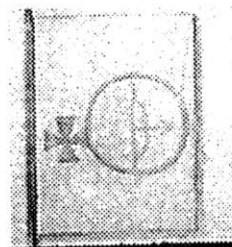
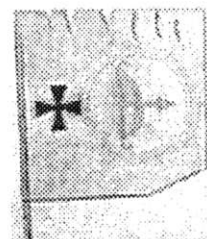

Зразки прапорів, опублікованих Я.Ісаєвичем
в "Українському історичному журналі"
(№1, 1963 р.)

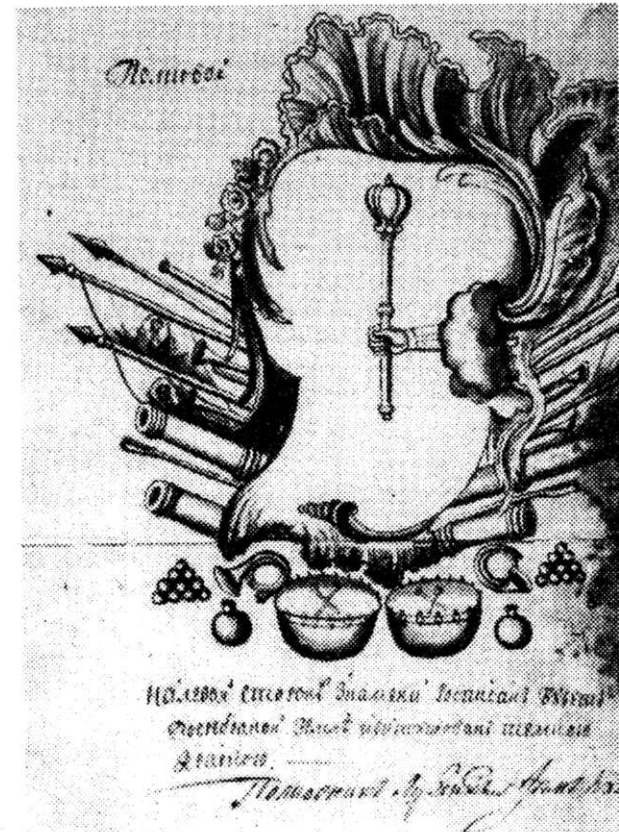

Рисунки київських прапорів.
З паперів гетьманської канцелярії
Я.Радзивілла.
Відділ рукописів Російської Національної
бібліотеки ім. М.Є.Салтикова-Щедрина
(С.-Петербург)

Акварелі київських прапорів (XVII - ?ст.):
ST 273a; ST 273 b; ST 272.
Військовий музей
(Стокгольм) *

* Щиро дякую Голові Державної колекції Швеції
Є.Турек за можливість публікації акварелей київських
прапорів.

Абрис полкового герба для прапора
Лубенського полку. 1758 р.
Центральний державний історичний архів
України (м.Київ)

розпорядженням¹⁰⁵. Натомість унікальна збереженість середньовічного оригіналу обдаровує київську самоврядну громаду безцінною спадщиною, якою можуть пишатися найамбітніші представники з числа багатих історією та культурою західно-європейських столиць¹⁰⁶.

Та окремі прикрі випадки ігнорування традиції, дилетантського підходу до проблеми, прогалини історичної інформації, що мають місце у практиці сучасної вексилологічної творчості, і які покликана частково заповнити й наша скромна праця, звісно, не можуть позбавити міське прапорництво в Україні оптимістичної перспективи. Її значно зміцнює право міських громад на власний прапор, яке гарантує закон України про місцеве самоврядування, що набув чинності у 1997 р.¹⁰⁷

Сьогодні вже кілька десятків міст з різних регіонів держави зусиллями науковців та влади відновили історичну традицію міського прапорництва, вбачаючи у цьому процесі важливий елемент формування історичної пам'яті, національної самосвідомості, громадянської позиції - активних чинників демократичного суспільства.

ПРИМІТКИ

¹ Легун Ю. Міська хоругва (прапор) Вінниці // Матеріали I Вінницької наук.-теоретичн. конф.: Вінниці - 630. Вінниця, 1993. С. 30;

² Акты, относящиеся к истории Западной России (далі - АЗР). СПб., 1848. Т. III. С. 292.

³ Акты, относящиеся до истории Южной и Западной России (далі - Акты ЮЗР). СПб., 1878. Т. X. С. 523.

⁴ Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana (далі - Starożytna Polska). Warszawa, 1844. Т. II. S. 519; Архив

Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР). СПб., 1905. Ч. VII. Т. III. С. 62.

⁵ Никирса М. Герб і прапор Чернівців // Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19-21 листоп. 1992 р.). Зб. тез, повід. та допов. Львів, 1992. С. 50-52.

⁶ Гречило А. Герб та хоругва міста Тереховлі. // Знак. 1993. Ч. 1. С. 4; його ж: Герб та хоругва міста Косова. // Знак. 1993. Ч. 3. С. 5; його ж: Герб та хоругва міста Добромила. // Знак. 1993. Ч. 4. С. 5; його ж: Герб та хоругва міста Новояворівськ. // Знак. 1994. Ч. 5. С. 11; його ж: Герб та хоругва міста Соснівки. // Знак. 1994. Ч. 7. С. 6; його ж: Герб та хоругва міста Мостиська. // Знак. 1996. Ч. 11. С. 7; його ж: Герб та прапор міста Підгайців. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 13; його ж: Герб та прапор Нетішина. // Знак. 1997. Ч. 13. С. 10; його ж: Герб і прапор міста Кременчука. // Знак. 1997. Ч. 14. С. 8; його ж: Герб і прапор Кам'янки-Бузької. // Знак. 1998. Ч. 17. С. 4. Терлецький Ю. Герб і хоругва міста Ковеля. // Знак. 1996. Ч. 11. С. 8; його ж: Герб та хоругва міста Здолбунова. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 8; його ж: Герб і прапор селища Клевань. 1997. Ч. 13. С. 10; його ж: Герб і прапор Рокитного. // Знак. 1997. Ч. 14. С. 8. Денисов В. Герб та хоругва міста Хотина. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 8. Сіреджук П. Герб і прапор Космача. // Знак. 1996. Ч. 12. С. 9. Омельченко М. Герб і прапор міста Слов'янська. // Знак. 1997. Ч. 14. С. 7. Ільїнський В. Прапор міста Хмельницького. // Знак. 1998. Ч. 15. С. 1. Кривенко В. Герб і прапор Кіровограда. // Знак. 1998. Ч. 17. С. 5.

⁷ Легун Ю. Назв. праця; Гречило А. Герб міста Городенки. С. 136; його ж: До проблем сучасної української геральдичної та вексилологічної творчості // Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27-29 березня 1997 р.) Матеріали. Львів, 1997. С. 21-23. Ширше тема висвітлена ним у праці "Українська міська геральдика" (К.-Львів, 1998. С. 165-166.). Терлецький Ю. Герб та хоругва селища Мізоч // Шоста наук. геральдична конф. (Львів, 27-29 березня 1997 р.) Матеріали. Львів, 1997. С. 88.

⁸ Гречило А. Українське міське прапорництво: тради-

ції, відродження, перспективи // Четверта наук. геральдична конф. (Львів, 10-12 листоп. 1994 р.). Зб. тез, повід. та допов. Львів, 1994. С. 28-29.

⁹ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 39, 57, 46.

¹⁰ Гречило А. Українське міське прапорництво... С. 28.

¹¹ Там само.

¹² Sochaniewicz K. Herb miasta Lwowa. Biblioteka Lwowska. Lwów, 1933. Т. 33. S. 25.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІА України у м. Києві). Ф. 221. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 1. За словами Л. Похилевича оригінал привілею у середині XIX ст. "... находилась у нынешних владельцев Корсуня". (Див.: Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 571).

¹⁴ ЦДІА України у м. Києві. Ф. 221. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 2.

¹⁵ Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). Ф. 389. Оп. 1. Спр. 209.

¹⁶ У деяких дослідженнях привілей помилково датується 6 жовтня 1620 р. (Див.: Прокопович В. Сфрагістичні анекдоти. / Праці Укр. Іст.-Філолог. Т-ва в Празі. Том другий, виданий на пошану Голови Товариства Професора Дмитра Антоновича. Прага, 1939. С. 212).

¹⁷ РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 144зв.; Акты ЮЗР. Т. X. С. 523.

¹⁸ Там само. Арк. 142зв., 144зв. Порівняй описи герба та прапора, наведені у тексті королівського привілею мовою оригіналу ("... z takim Herbem iaki w tym liście naszym iest namalowany, na Jezierze Baszta s Krzyżem" і "... z chorągwią swą Miescką, którą im nadaemy w Polu białym Baszta Czerwona s Krzyżem czerwonym"), з російським перекладом: «... и печать мескую до исправленья печатованья всяких дел их с таким гербом, каков в том листе нашем есть начертан: на озере башня с крестом» і «... с хоругвою своею мескою, которую им надаем, в поле белом башня красная с красным крестом ...» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 519-520, 523).

¹ РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 138зв. Мовою оригіналу: „То ієст Łuk wycięgniony z trzema strzałami w polu czerwonym”.

¹ Там само. Арк. 140. Мовою оригіналу: „...z Chorągwią swą Miescką którą im nadaemy w polu Czerwonym Cerkiew Białą z krzyżem białym...”.

¹ Там само. Арк. 158. Мовою оригіналу: „...z Chorągwią swą Miescką którą nadaemy, to ієст, między Brzegami zielonymi Rzekę błękitną, na której trzy skały osobne s krzyżami żółtymi...”.

Текст привілею 1620 р. також увійшов скадовою частиною до конфірмаційного привілею Станіслава Августа 1778 р., вписаного до Канцлерських книг Коронної Метрики, які зберігаються у Головному архіві давніх актів у м. Варшаві (Головний архів давніх актів у м. Варшаві. Коронна метрика. Канцлерські книги. Од. зб. 38. Арк. 549).

¹ Порівняй фрагменти текстів королівських привілеїв, наведені мовою оригіналу, Переяславу: „... iako u czasie nawalney potrzeby od nieprzyziaciela krzyża Świętego, Pogaństwa y swowolników wszelakich, przy Staroscie naszym y namiestnikach ich wszyscy z woitem swym konno y ořeżno ruszać się y przeciw każdemu nieprzyziacielowi Koronnemu y swowolnikom z chorągwią swą Miescką, którą im nadaemy w Polu białym Baszta Czerwona s Krzyżem czerwonym, stawie się według czasu y potrzeby wszelakiey ...”, Білій Церкві: „... iako i czasy nawalney potrzeby od nieprzyziaciela Krzyża S, pogaństwa y swowolników wszelakich, przy Staroscie naszym y namiestnikach ich wszyscy z Woitem Swym konno y ořeżno ruszać się y przeciw każdemu nieprzyziacielowi Koronnemu y swowolnikom z Chorągwią swą Miescką którą im nadaemy w polu Czerwonym Cerkiew Białą z krzyżem białym, stawie się według czasu y potrzeby wszelakiey ...”, Боруславу: „... iako y czasu nawalney potrzeby od nieprzyziaciela krzyża S y Pogaństwa y swowolników wszelakich, przy Staroscie naszym y namiestnikach ich wszyscy z Woitem swym konno y ořeżno ruszać się przeciw każdemu nieprzyziacielowi Coronnemu y swowolnikom z Chorągwią swą Miescką którą nadaemy, to ієст, między Brzegami zielonymi Rzekę błękitną, na której trzy

ne s krzyżami żółtymi, stawie się według czasu y potrzeby wszelakiey ...”.

¹ Нещодавно зі своєю версією ознайомив історик А. Гречило. Однак її суто гіпотетичний характер потребує документального підтвердження. (Див.: Гречило А. Українська міська геральдика. С. 50).

¹ ЦДДА України у м. Києві. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 589. Арк. 1.

¹ Державний архів Київської області. Ф. 36. Оп. 179. Спр. 604. Арк. 26, 27-28.

¹ РДАДА. Ф. 389. Оп. 1. Спр. 220. Арк. 190зв. У 1999 р. ця книга Руської метрики вийшла друком як V том міжнародної наукової видавничої серії “Пам’ятки історії Східної Європи. Джерела XV-XVII ст.” під загальною редакцією І. Граля, укладачем якого виступив П.Кулаковський. (Див.: Пам’ятки історії Східної Європи. Джерела XV-XVII ст. Том V. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652-1673 рр. Острог-Варшава-М., 1999. 607 с.).

¹ Мовою оригіналу: “Naostatek aby wyżej od Nas nadane wolności Prawa y porządki skutkiem samym były zachowane, dla Pieczętowania wszelkich spraw y Extractów pozwalamy im mieć dwie Pieczęci: iedną dla Burmistrza y całego Magistratu Radzieckiego większą Miejską, na której ma być Koziółek z rogami małemi między którymi роżkami ma być wyrity Krzyż wyniosły y znaczny, a około tego Koziółka y Krzyża napis: Pieczęć Miasta J.K.Mci Kozielca, a ta na zawsze zostawać przy samym Burmistrzu. Drugą zaś pieczęć mniejszą tey że podobney, mieć pozwalamy, a napis w koło: Pieczęć Wóytowska, a ta powinna zawsze zostawać przy Wóycie. Także i na Chorągwi Miejskiej ma być Koziółek z роżkami y z Krzyżem na białym polu wymalowany”.

¹ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 19.

¹ Godło i barwa Polski samorządowej. Warszawa, 1998. S. 65.

¹ Górski K. Jana Długosza „Banderia Prutenorum”. Warszawa, 1958. S. 10.

¹ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 39.

- ³² Похилевич Л. Назв. праця. С. 500-501.
- ³³ Панченко В. Гербивник міст України. К.-Нью-Йорк, 1996. Кольорові таблиці.
- ³⁴ Ісаєвич Я. Бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) // Український історичний журнал (далі - УІЖ). 1963. № 1. С. 85-87; 2-е вид.: Україна давня й нова: народ, релігія й культура. Львів, 1996. С. 44-49.
- ³⁵ Там само. С. 87.
- ³⁶ Румянцева В. Емблеми земель и гербы городов Левобережной Украины (периода феодализма). К., 1986. С. 64. Гломозда К. Яневський Д. Гербові відзнаки та прапорові барви України. // УІЖ. 1990. № 5. С. 52; їх же: Українська державно-національна символіка: особливості історичної традиції // Філософська і соціологічна думка. 1990. № 1. С. 99. Лепявко С. Прапори з 1655 року // Пам'ятки України. 1991. № 3. С. 49. Сергійчук В. Доля української національної символіки. К., 1990. С.18.
- ³⁷ Турек Є., Савчук Ю. Нові відомості про бойові прапори козацького війська (середина XVII ст.) / Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. К., 1998. С. 237-251.
- ³⁸ Там само. С. 243.
- ³⁹ Військовий музей у м. Стокгольмі. Державна трофейна колекція (далі - ВМ у Стокгольмі. ДТК), 27:273.
- ⁴⁰ Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина (далі - РНБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина). Відділ рукописів. Збірка Дубровського. Авт. 152. Од. зб. 17. Арк. 43.
- ⁴¹ Ісаєвич Я. Назв. праця. С. 85.
- ⁴² Лепявко С. Назв. праця. С. 48.
- ⁴³ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII в. // Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе. М., 1908. Т. 2. Табл. IV-V.
- ⁴⁴ Турек Є., Савчук Ю. Назв. праця. С. 242.
- ⁴⁵ ВМ у Стокгольмі. ДТК 27:273а, 27:273б.
- ⁴⁶ РНБ ім. М.Є. Салтикова-Щедрина. Відділ рукописів. Збірка Дубровського. Авт. 152. Од. зб. 17. Арк. 43; Ісає-

- вич Я. Назв. праця. С. 86.
- ⁴⁷ ВМ у м. Стокгольмі. ДТК, 27:273а.
- ⁴⁸ ВМ у м. Стокгольмі. ДТК, 27:273б.
- ⁴⁹ Турек Є., Савчук Ю. Назв. праця. С. 241.
- ⁵⁰ Лепявко С. Назв. праця. С. 49.
- ⁵¹ Клейноди України: З історії державної і національної символіки. Комплект з 33-х кольорових художніх листівок. / Авт. Білецький О.П., Гломозда К. Ю., Жмир В.Ф. та ін. Відповід. ред. Прилюк Ю.Д. К., 1991.
- ⁵² Ісаєвич Я. Назв. праця. С. 86.
- ⁵³ ВМ у м. Стокгольмі. ДТК, 27:272.
- ⁵⁴ Антипович К. Київська міська печатка // Ювілейн. зб. на пошану ак. Д.І. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К., 1927. Т. 1. С. 831-832.
- ⁵⁵ Турек Є., Савчук Ю. Назв. праця. С. 246.
- ⁵⁶ Turek E. Böhmiska fanor i Statens trofésamling. Artnémuseum, 1991. P. 76, 80, 88.
- ⁵⁷ Загальне повідомлення про міські прапори Львова та їх малюнки (ST 28:72, 28:73а, 28:73б, 28:74, etc.) захоплені шведами у 1704 р. після здобуття міста, покликаючись на інформацію Є.Турек, зробив А. Гречило. На жаль, з нього не зрозуміло, яка кількість прапорів перебуває чи перебувала у шведській столиці, не наведено описів. (Див.: Гречило А. Українська міська геральдика. С. 46). Малюнок одного з делегатів львівської групи, розміщений у книзі, створює певне уявлення про унікальну пам'ятку. Прапор прямокутний. У центрі полотнища, обрамлений пальмовим гіллям, герб м. Львова: в отворі міської брами лев тримає у лапі три пагорбки, над якими сяє зірка. У горішній частині емблематичну композицію замикає королівська корона (Там само. С. 39).
- ⁵⁸ Turek E. A Colour from Lwow Connected to Polish History. З архіву автора.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ Sochaniewicz K. Op. cit. S. 40.
- ⁶¹ Ibid. S. 40-46.

- 62 У 1708 р. Російська імперія була розділена на вісім губерній. Кожна з них зобов'язана була утримувати полки, які, розташовуючись у містах, у більшості випадків засвоїли не тільки назву, а й герби останніх. Однак законодавчо така практика була оформлена щойно 1728 р., коли з'явився спеціальний указ "О бытии в полках знаменам с изображением Российского Государственного герба и городского". (Див.: Полное собрание законов Российской Империи. СПб., 1830 (далі - ПСЗ-1). Т. VIII. № 5280).
- 63 Описи полкових прапорів, виготовлені за взірцем "знаменного" гербівника 1712 р., опубліковані Вісковатовим. (Див.: Вісковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. СПб., 1899. Ч. II. С. 58-62).
- 64 Описи полкових прапорів, виготовлені за взірцем "знаменного" гербівника 1729-30 рр., опубліковані Вісковатовим (Див.: Вісковатов А.В. Назв. праця. Ч. II. С. 106-115).
- 65 РДАДА. Розряд XX. Оп. 1. Спр. 269. Деякі з цих проєктів успішно пройшли апробацію на прапорах й згодом повноправно конституювались у ролі міських відзнак. Зі "знаменних" гербовників різного часу ведуть свої родоводи герби українських міст Полтави, Глухова, Харкова, Сум, Охтирки, Ізюма.
- 66 Бранденбург Н.Е. Исторический каталог Санкт-Петербургского Артиллерийского Музея. СПб., 1883. Ч. II. Вып. I. С. 170-171.
- 67 Там само. С. 184.
- 68 Державний Ермітаж (далі - ДЕ). Інвентарні книги знамен, № 1282.
- 69 Соболева Н. Старинные гербы российских городов. М., 1985. С. 65-71.
- 70 Вісковатов А.В. Назв. праця. Ч. III. С. 85.
- 71 ЦДІА України у м. Києві. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 1723. Арк. 4; Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1977. Арк. 1; Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13096. Арк. 5.
- 72 Там само. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 3152. Арк. 2.
- 73 Там само. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 1825. Арк. 5.
- 74 Прокопович В. Під золотою короговою. Париж, 1943.

- С. 58.
- 75 До 1789 р. – Городище. Нині Градизьк – селище міського типу Полтавської області.
- 76 Російський державний історичний архів (далі - РДІА). Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 210. Арк. 12-12зв.
- 77 ПСЗ-1. Т. XXI. № 15422.
- 78 РДІА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 210. Арк. 12зв.
- 79 ПСЗ-1. Т. 22. № 16188.
- 80 Там само. Дослівно 28-ий та 40-ий пункти проголошували: "Городу иметь герб, утвержденный рукою Императорского Величества, и оный герб употреблять во всех городских делах" та "Обществу градскому дозволяется иметь печать с городовым гербом".
- 81 Там само.
- 82 РДІА. Ф. 1343. Оп. 15. Спр. 126. Арк. 39.
- 83 Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. СПб., 1907. Т. XXIV. Отд. 1. № 22834а.
- 84 Румянцева В. Назв. праця. С. 110-111.
- 85 Гречило А. Українське міське прапорництво... С. 28.
- 86 Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі - ЧОІМ ім. В.В. Тарновського), №№ 4483-4495.
- 87 ЧОІМ ім. В.В. Тарновського, № 4491.
- 88 ДЕ. Інвентарні книги знамен, №6228.
- 89 Никирса М. Назв. праця. С. 51.
- 90 Климкевич Р. Герби міст Буковини. // Український історик. 1969. Рік VI. № 1-3 (21-23). С. 131.
- 91 Там само.
- 92 Новини: До русинів м. Черніців. Відозва про створення прапора міста. // Буковина. 1908. № 72. С. 3.
- 93 Климкевич Р. Назв. праця. С. 131-132.
- 94 Національний музей у м. Кракові. Відділ зброї. V. №122
- 95 Там само. Східна Малопольща - польська назва частини західноукраїнських земель.
- 96 Архив ЮЗР. Ч. V. Т. I. К., 1869. С. 402. Łokacja miasta Mizocz Wielki // Ziemia Wołyńska. 1939. Rok II. № 3. S.

46-48. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1869 - 1899. К., 1971. С. 109-110.

⁹⁷ Терлецький Ю. Герб та хоругва селища Мізоч. С. 88.

⁹⁸ Штенберг Я. Герби краю (Ужгорода та району). // Новини Закарпаття. 1991. 6 квітня.

⁹⁹ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 122-123.

¹⁰⁰ Справочник председателя колхоза. М., 1972. С. 626-627.

¹⁰¹ Ковпакова О.К. Прапори десятих роковин Жовтня. // Праці Київського державного історичного музею. 1958. Вип. 1. С. 204-211.

¹⁰² Гречило А. До проблем сучасної української ... С. 21-23.

¹⁰³ Див. примітку № 6.

¹⁰⁴ За участю співробітників відділу реконструйовано та розроблено відзнаки самоврядування міст Умані, Євпаторії, Білгорода-Дністровського та ін. (Наприклад: Уманська зоря. 1996. 14 травня).

¹⁰⁵ Гречило А. Українська міська геральдика. С. 156.

¹⁰⁶ Савчук Ю. Ось, Києве, герб твій... Київський герб як дзеркало еволюції міського самоврядування. // Політика і культура (ПіК). 1999. № 8. С. 20-23.

¹⁰⁷ Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" // Голос України. 1997. 14 червня.

Ярослава Іщенко,

ЗОБРАЖЕННЯ ГЕРБІВ, ЇХ ОКРЕМИХ ЕЛЕМЕНТІВ, ЕМБЛЕМ ТА СИМВОЛІВ НА ПЕРШИХ ЗНАКАХ ДЕРЖАВНИХ ГРОШЕЙ УКРАЇНИ 1917-1918 РР.

Неодмінним атрибутом будь-якого суспільства, який характеризує певну стадію його розвитку, є товарно-грошові відносини та їх найпростіша і універ-

сальна складова - гроші. Наявність для окремої країни власної грошової одиниці поряд із певним ступенем розвитку матеріальної та духовної культури, вищої форми суспільної організації - держави, виступають провідними критеріями, за якими визначається її належність до цивілізованої стадії розвитку людства.

Тож цілком закономірно те, що в час національної революції, доби визвольних змагань українського народу, 1917-1920 рр. в Україні, вперше за її історію, з'явилися власні паперові гроші, які національні уряди запроваджували з метою оздоровлення економіки країни, відмежування від всевладдя російського рубля.

У добу визвольних змагань українського народу за свою незалежність сталися визначні події, що за своїм непересічним значенням дають відлуння і у сьогоденні. Саме тоді, в ході боротьби за незалежну державу, Центральна Рада спробувала провести в Україні грошову реформу, яка і привела до впровадження в обіг першої банкноти суверенної України з назвою грошової одиниці в карбованцях - 100 карбованців.

Видавши серію законів, які стосувались фінансово-економічної сфери - про Головну Скарбницю УНР¹, про створення Державного Банку України², уряд видає 19 грудня 1917 р. "Тимчасовий закон про випуск Державних Кредитових Білетів Української Народної Республіки"³.

Проект грошового знаку, блискуче розроблений видатним графіком-малюром Г.Нарбутом, став першою ластівкою української валюти в карбованцях. Хоча еталон, з якого друкувався знак, був створений за допомогою яскравих фарб, однак через низький рівень поліграфії та відсутність відповідних барвників він вийшов з друку блідим і невиразним. Та це ні в якому разі не позначилось на значенні появи власних українських грошей.

Саме на українських 100 карбованцях, за 52 дні до офіційного прийняття тризуба в якості Державного